

Світлана Литвиненко, аспірант*
Інститут народознавства НАН України (Київ)
УДК 161.2.374.373.4

МОТИВАЦІЯ НАЗВ УКРАЇНСЬКИХ ГЛИНЯНИХ ІГРАШОК

І'грашки, за'баўки, ви'грашки, ц'ац'ки' – загальні назви глиняних іграшок, якими дітей забавляли і якими діти гралися.

Усі ці лексеми мають прозору мотивацію, що відбиває функціональне призначення такого різновиду глиняних виробів. *І'грашка* 'річ, призначена дітям для гри; забавка' [9, Т. III, с. 9]; *за'баўка* 'предмет, яким бавляться діти; іграшка' [9, Т. III, с. 13]. Синонімічні назви утворені від синонімічних дієслів *і'грашка* – від *гра'ти, гра'тис'а; за'баўка* – від *ба'вити, ба'витис'а, забаўл'а'тис'а*. Слово *і'грашка* використовується як найзагальніша назва всіх іграшок, у тому числі й глиняних, які були чи не найпоширенішими в слов'янських народів. У гончарській та в загальнонародній лексиці паралельно побутують ще й лексеми *ви'грашка* 'предмет, що служить дітям для гри' [9, Т. I, с. 379] *ц'а'ц'ка* 'річ, призначена для гри; іграшка' [9, Т. XI, с. 257]. У гончарстві лексемами *і'грашка, за'баўка, ви'грашка* узагальнено позначають різноманітні дитячі іграшки, які, маючи однакове функціональне призначення, відрізняються будовою, формою, внутрішніми якістьями та властивостями. Розмаїття іграшок не могло не спричинити диференціації назв цих специфічних предметів, які дбайливо і з любов'ю виготовляли не тільки майстри гончарної справи, а й діти гончарів, які навчалися ремесла від своїх батьків.

Особливості зовнішніх ознак, а також внутрішніх та функціональних властивостей іграшок сприяли виникненню узагальнювальних назв чотирьох основних різновидів глиняних іграшок: *свистуни', торохту'шки, моне'тки* та *ба'рин'і*.

Розгляньмо кожну з цих груп іграшок та їхні назви детальніше.

Свистуни.

Серед дитячих глиняних іграшок найпоширенішими є такі, що утворюють різноманітні звуки за рахунок повітря, яке вдувається через спеціальні отвори: свист, писк, а також звуки, подібні до співу солов'я.

---

* © С. Литвиненко, 2005

У назвах іграшок цього типу реалізується мотиваційна ознака (далі – МО) „здатність утворювати звук”. Усі вони мають загальну назву *свистуни*. *Свистун* ‘дитяча іграшка, за допомогою якої утворюють свист’ [9, Т.ІХ, с. 75]. Більшість назв цього різновиду глиняних іграшок похідні, утворені з допомогою різноманітних суфіксів від дієслова *свист’іти*: *свистуне’ц*, *свистун*, *свисто’к*, *свисто’чок*, *свисту’л’ка*, *свист’о’ла* [4, с. 105], *сви’стаўка*, *сви’шчик*, *свиста’ло*, *свисту’х*, *свист’і’лка* [3, Т.2, с. 854], *сви’стик* [2, Т.4, с. 107], *свиста’чка*, *св’исто’к*; менше назв – похідні від дієслова *пишча’ти*: *пишча’лка*, *пи’шчик*. Назви *солове’й*, *солове’йко* передають МО „здатність утворювати звук” метафорично й використовуються для називання певного виду свистунів, які мають вигляд посудини (горщечка, глечечка), куди наливають воду; вдуваючи туди через носик повітря, видобувають звуки, подібні до співу солов’я [7, с. 148]. В етнографічних джерелах *свистуне’ц* *свистун* – ‘маленька глиняна скульптурка для видобування звуків у вигляді тварин та людей’ [7, с. 145]. Назва *свистун* (*свистуни*) часто конкретизується прикметниками *оп’ишн’а’нс’к’і*, *ко’с’іус’к’і*, *у’жгородс’к’і* [1, с. 2], які вказують на місце виготовлення іграшок.

Однак диференціація назв цього виду дитячої глиняної іграшки найчастіше відбиває не характер утворюваного іграшкою звуку, а різноманітність, зовнішнього вигляду іграшок, прообразами яких є:

- тварини: *ко’ник*, *п’і’ўник*, *ку’рочка*, *ца’пик*, *бара’нчик*, *ко’тик*, *соба’чка*, *ка’чечка*, *гу’сочка*, *коза’*, *го’луб*, *бик*, *в’іл*, *коро’ва*, *в’іўц’а’*, *свин’а’*, *оле’н’*, *воўк*, *ведм’і’д’*, *ри’ба*, *черепа’ха*, *пел’іка’н*, *оре’л*, *пави’чка з павин’а’тами* [7, с. 145]. У цих назвах реалізовано МО „подібність глиняної іграшки до тварин”;

- люди: *ве’ршник на ко’н’і*, *чолов’і’к на баран’і*, *солда’тик*, *ба’рин’а з дит’а’м* [7, с. 145]. У цих назвах реалізовано МО „подібність глиняної іграшки до людей” (МО тут і далі визначаємо за стрижневим словом складної назви);

- міфологічні (казкові) істоти: *кін’ з тр’ома’ го’ловами*, *ка’чка з бича’чойу* (*бара’н’ачойу*, *к’і’нс’койу*) *голово’йу* [7, с. 145], *л’уди’на з голово’йу твари’ни* [1, с. 3]. У цих назвах реалізовано МО „подібність глиняної іграшки до міфологічних (казкових) істот”.

Горохтушки.

Окремим різновидом глиняних іграшок, здатних утворювати звук, є іграшки найрізноманітніших форм. Вони утворюють звук не за рахунок

повітря, яке вдувається, а за рахунок стукання, торохтіння, брязкотіння маленьких шматочків запеченої глини і под. усередині іграшки, що виникає внаслідок її струшування. Диференціація назв спричинена диференціацією звуків, які утворюються в іграшці, та способом їх добування. Це *торохт'їлка, торохт'о'лка, тара'хкал'ца* 'торохкітлива дитяча іграшка або торохкітливий пристрій в іграшці' [9, Т. X, с. 208] – похідні від *торохт'їти; бр'а'зкал'це, бр'а'зкало* 'брязкуча дитяча іграшка', рідше вживане *бр'а'зк'їтка* 'брязкуча дитяча іграшка, якою бавлять дітей; брязкальце' [9, Т. I, с. 243] – похідні від *бр'а'зкати, бр'азкот'їти*: „На возах діти свистали в закуплені в місті свиставки, калатали глиняними брязкалами” (І. Франко) [9, Т. I, с. 243] – похідні від *бр'а'зкати*. У мові гончарів Закарпаття зафіксовано назву *хихи'чка* 'глиняна кулеподібна іграшка, всередині якої міститься камінець, який при струшуванні утворює звук, подібний до хихотіння', „котрий начебто відлякував злі сили від дитини, яка грається” [5, с. 86].

Монетки.

Моне'та, моне'тка (моне'та 'металевий грошовий знак' [9, Т.IV, с. 795]) – загальна назва маленького дитячого посуду, що відтворював усі традиційні форми глиняних виробів: горщечок, глечичок, чавунчик, горщечок для квітів, дійниця, банка, поросятник, вазочка, чашечка, макітерка, кухлик, зливушник, чайничок, мисочка, барильце, чарочка, сулійка, риночка, тиквочка, кошичок і т. п. На базарах і торгах він коштував від півкопійки до копійки – одну монетку, звідки й походить його назва [7, с. 139]. У діалектному мовленні зафіксовано ще й такі фонетичні варіанти: *мане'та, мане'тка* [4, с. 106]. Основою цих назв послужила МО „вартість виробу”. Крім загальних назв цього різновиду глиняних іграшок використовуються також номени, похідні від назв глиняних виробів звичайних розмірів, більшість яких має пестливі суфікси: *го'рищечок, гле'чичок, чаву'нчик, ти'квочка*.

Барині.

Окремим різновидом глиняної іграшки є *ба'рині, ба'ришн'ї, па'н'ї* (*ба'ришн'а* 'незаміжня дівчина з багатой панської родини; панна; панночка' [9, Т.I, с. 107]). *Ба'рин'а ба'ришн'а, па'н'ї* – 'глиняна іграшка, лялька, що має вигляд жінки в капелюсі, яка тримає на руках дитину (кошик) і под.': „Як прикрасу в сільській хаті свищики колись ставили на підвіконні разом з глиняними ляльками – „панями” [1, с. 4].

Як зазначає О. Пошивайло, *ба'рин'а* могла бути глиняною скульптуркою у вигляді жінки в капелюсі, яка тримає дитину на руках або курку під рукою чи в кошику тощо. Цю іграшку використовували в календарних обрядах землеробського циклу; наприкінці XIX – на початку XX ст. вона функціонувала, головним чином, як іграшка для дітей [7, с. 124]. Для позначення цього виду іграшки опішняни використовують такі назви: *ба'ба, на'н:а, кума', ба'риш'а, д'і'вчина, нарече'на* [6, с. 212].

У гончарних осередках Росії виготовляють іграшку, що зовні подібна до української *ба'рин'и*, а функціонально – до *торохту'шок* і *бр'а'зкалець*'. Вона має назву *громоту'шка*. “Справа в тому, що всередині фігурок майстрині насипають випалені глиняні кульки. Похитаєш яку-небудь бариньку, а вона заgrimить. Чи свариться, чи дворові плітки переказує. Одним словом, громотушка”. [7, с. 3]. Таким чином, у російській назві реалізовано внутрішню МО „здатність утворювати звук”, а в українських назвах цього виду іграшок реалізовано зовнішню МО „подібність глиняного виробу до людей певного роду занять, соціального стану і под.”.

Узагальнення МО, які активно використовуються для називання глиняних іграшок, дозволило вичленувати три принципи номінації: за властивістю (МО, пов'язані зі здатністю іграшок виявляти свої властивості); за функцією (МО, пов'язані з використанням іграшок) і за ознакою (МО, пов'язані із зовнішнім виглядом іграшок).

Література

1. Григоренко Г., Синельникова Т. Українська народна іграшка // Дитячий садок. – 1999. – № 4.
2. Грінченко Б. Словарь української мови.: В 4-х т. – К., 1907–1909. – Т. 1–4.
3. Желехівський Є. Малорусько-німецький словар: В 2-х т. – Львів, 1886.
4. Кривчанська М. Лексика гончарного промислу Полтавської області: Дис... канд. філол. наук. – К., 1952.
5. Лащук Ю. Народная керамика украинских Карпат // Карпатский сборник. – М.: Наука, 1976.
6. Найден О. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. – К.: АртЕк, 1999.
7. Пошивайло О. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України: Гетьманщина. – Опішне: Українське Народознавство, 1993.
8. Сидоров Б. Громотушки // Сельская новь. – 1990. – № 4.
9. Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970–1980.